

TƏSƏVVÜFLƏ BAĞLI YARANAN BƏZİ FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİKASINA DAİR

DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/ZWOR8762

Şamilova Günel¹

Xülasə

Türk dillərinin ifadə gücünü və gözəlliyini frazeologiya vahidlərində görmək mümkündür. Eyni zamanda, frazeoloji vahidlər türklərin islamdan əvvəlki dinə, tarixə, kult və toplum həyatına dünya və həyata baxışı haqqında ipucu verir. İllər keçsə də ortaqlığını itirməyən deyimlər aralarındakı mədəni bağın nə qədər qədim olduğunu və təməlinin nə qədər möhkəm olduğunu göstərir. Türk dillərində frazeoloji fondun bir qismini türklərin dini inanclarından törəyib günümüzə qədər gələn, özündə İslam mistizmini, təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən, komponentləri təsəvvüf terminlərindən formalaşan frazeoloji vahidlər təşkil edir. Bu terminlər həm divan ədəbiyyatında, həm də bu gün türk dillərində mövcud olan frazeoloji vahidlərin tərkibində fərqli mənalarda işlənən terminlərdir. Tezisdə İslam təsəvvüfündə sufi terminlərinin mistik semantikası, frazeologizmlərin tərkibində rast gəlinən fərqli mənaları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *frazeologizm, mifologiya, təsəvvüf fəlsəfəsi, türk dilləri.*

GİRİŞ

Dil insanlar arasında qarşılıqlı münasibət yaradan yeganə və eyni zamanda unikal vasitədir. Ətraf mühitin bu vasitə ilə əks etdirilməsi, praktik və nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi, bu biliklərlə dünyanın dərk edilməsi dilin varlığının kommunikasiyada nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Hər bir ölkənin, mədəniyyətin və nəslin içində olduğu kainatı, dünyanı və ətrafındakı obyektləri özünəməxsus qavrama üsulları var. Bir etnosun dilinin dərin qatlarını, milli xüsusiyyətlərini, o cümlədən, təfəkkür tərzini, psixologiyasını, mədəniyyətini, tarixini, həyat şəraitini və digər spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən, qoruyub saxlayan dil vahidləridir və onlardan ən önəmlisi də

¹ Şamilova Günel – Bakı Slavyan Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (PhD), baş müəlim

E-mail: gunel.isa81@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3538-2390

Sitat üçün: Şamilova, G. "Təsəvvüflə bağlı yaranan bəzi frazeologizmlərin semantikasına dair". Özbəkistan: dil və mədəniyyət. Tətbiqi filologiyanın problemləri 2(5): 13-24. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/ZWOR8762

loji vahidlərdə görünür; rənglərin və rəqəmlərin simvolikliyi, türk mifoloji düşüncələrin ilk elementləri, İslamdan əvvəl və sonra dini baxışlar, həyat təzləri və adət-ənənələr, inanclar deyimlərin mədəni xarakter daşmasını təmin edir. Frazеologizmlərin etimologiyasını araşdırarkən bu anlayışların onların formalaşmasında mühüm rol oynadığını görürük.

ƏSAS HİSSƏ

Dilin ifadə gücü söz və deyimlərdə öz əksini tapır, onların yaranmasında sözügedən mədəniyyətin əsas dəyərlərinin aparıcı rol oynadığı məlumdur. Bunların arasında rənglərin adları, rəqəmlərin simvolik və sehrli xüsusiyyətləri, inanc sistemini təşkil edən kült və din, adət və ənənələr, mifologiya və kosmoloji düşüncələrin hər ikisinin əsas mədəni dəyərlər olduğu şübhəsizdir, eyni zamanda cəmiyyətin və deyimlərin strukturunda mühüm rol oynayan elementlərdir.

Türk dillərində onların (türklərin – G.Ş.) dini inanclarından törəyib günümüze qədər gələn, özündə İslam mistizmini, təsəvvüf fəlsəfəsini əks etdirən çox sayda frazeoloji vahidlərə rast gəlirik. Məsələn, türk dilində *abası kırk yerindən yamalı* dilimizə sufizm cərəyanından gəlmiş, dərvişlərin əbalarının cırıq olmasını ifadə edir. Keçmişdə dərvişlər əbalarının halal maldan olmasına diqqət yetirirdilər, buna görə də mallarının halal olduğuna inandıqları sufilərdən parçaları toplayır, onları bir-birinə birləşdirib özlərinə əba tikərdilər. Həmçinin, “abalı” sözü yoxsul və kasıblar üçün işlədilir.

Türk dillərində frazeoloji fondun bir qismini komponentləri təsəvvüf terminlərindən formalaşan frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Təsəvvüf və sufizm terminləri. “Təsəvvüf - bir insan qarşısında iman və ruhi paklığın yüksək səviyyəsinə yol çəkən, bəzilərinin sufizmi təsvir etdiyi kimi, yalnız virdlərin təkrarlanması və zikrlə məhdudlaşmayan, əxlaqi-mənəvi paklığı əhatə edən bir elmdir. ...təsəvvüf – itaətkar, nümunəvi, mükəmməlliyə doğru gedən yolda insan şəxsiyyətinin təkamül prosesini gerçəkləşdirən praktiki yoldur” (11).

“Sufizm” və ya “təsəvvüf” mahiyyət etibarilə eyni mənanı ifadə edən anlayışlardır. Hər iki termindən eyni inanc sistemini ifadə etmək **üçün** istifadə edilir. **Ümumiyyətlə, sufizmin bir termin kimi mənşəyi və mahiyyəti barədə müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.**

Sufizmin formalaşmasının ilkin mərhələsində təsəvvüf termini yerinə “zühd” (asketizm (zahidlik), nəfsini saxlama, dünyadan təcridolma) və “zahid” (asket) və ya ona yaxın mənada

işlənən “abid” (hacı, fədai) sözlərindən istifadə edilirdi. Sonradan, VIII əsrdən başlayaraq təsəvvüf davamçıları *sufilər* adlanmağa başladılar. Sufizmin coxsaylı şərhləri əvvəlcə İraq (IX ə.) və İranın (X ə.) mərkəzində meydana gəlmişdi, sonralar isə sufizm İspaniya, Şimali Afrika, Mərkəzi Asiya və Hindistana qədər yayılmışdı.

Ümumiyyətlə, bu istilahın bir termin kimi mənşəyi və mahiyyəti haqqında bir sıra fərqli fikirlər vardır. Mövcud olan fərziyyələrdən daha çox qəbul edilən fikrə görə, “sufi” sözü ərəbcə “yun” və ya “qaba yundan hazırlanmış parça” mənasını verən “suf”, “sof” sözündəndir. Bu onun etimologiyasına dair yeganə fərziyyə deyil. “Sufi” isə həmin parçadan paltar geyinən adamdır. İlk sufilər həm zənginlikdən uzaq sadə bir həyat tərzini keçirdiklərini bildirmək, həm də digərlərindən fərqləndiklərini, ayrıca bir qrup olduqlarını göstərmək üçün yun xirqə və ya paltar geyirdilər.

Bəzi peyğəmbərlərin, o cümlədən Məhəmməd (s.) peyğəmbərin və onun bir çox əshabələrinin də bu şəkildə geyindikləri barədə məlumatlar var. Məsələn, görkəmli din adamı Həsən Bəsri Bədr döyüşündəki qazilərdən 70-dən çoxunun yun geyim geyindiğini öz gözləri ilə gördüyünü söyləyir. Belə bir geyim təbii ki maddi həyatdakı sadə və təvazökar yaşayışın gərəkliliyinə işarə idi. Başqa bir fərziyyəyə görə, bu istilahın “səfavi”, “səfəvi”, yəni namaz vaxtı təşkil olunmuş ilk cərgədə duranlara verilən ad mənasını daşıyır.

Sufi sözünün “eyvan” mənasını verən “suffa” kəlməsi ilə bağlı olduğu da ehtimal olunur. Belə qeyd edirlər ki, Məhəmməd (s.) peyğəmbərin zamanında mühacirlərin fəqir təbəqəsi, yoxsul yaşayan bir qrup var idi. Həmin bu qrup mütəmadi olaraq peyğəmbər məscidində və onun eyvanında ibadət edir, yaşayış yerləri olmadığı üçün məsciddə qalırdılar. Kəsib həyat sürən və qənaətlə dolanan bu adamlara “əshabi-süffə” deyirdilər.

Başqa bir fikrə görə, bu termin ərəbcə “parlaq”, “saf”, “təmiz” mənalarını verən “safa” kəlməsindən yaranmışdır. Həmin fikrin tərəfdarları bu mənanın mənəvi-əxlaqi paklıq, daxili saflıq və Haqqa gedən yoldakı ruhi təmizlik ilə əlaqələndirirlər.

Bəzi mənbələrdə “sufi” termini ərəb mənşəli deyil, yunan və ya ibrani mənşəli olduğu qeyd edilir. Bu şərhin tərəfdarlarının fikrincə, “sufi”, “sofi” sözü yunanca “düşüncə”, “hikmət” mənasını verən “sofiya” sözündəndir. Bu fikri söyləyənlərdən biri də Əbureyhan Biruni idi.

Bundan başqa, indiyə qədər mövcud olan şərhlər arasında “sufi” termininin ibrani dilində “ənsof” istilasından bağlamaq təşəbbüsləri də mövcud olmuşdur. Belə ki, ibrani dilində dünya

yaradılmazdan əvvəl mövcud olan, lakin öz mövcudluğundan xəbərsiz tək və mütləq varlığa “ənsof” deyilmişdir. İbranilərin qədim dini-fəlsəfi sistemində yeganə bütöv bir substansiya olan “ən sof” mütləq, əzəli və əbədidir.

Frazeoloji vahidlərdə sufizm rəmzləri. X-XI əsrlərdə – sufi həyat tərzinin və dünyagörüşünün geniş vüsət aldığı bu dövrdə “Sufi elminin” əsas müddəalarını özündə əks etdirən və ümumilikdə sufi ənənəsini formalaşdıran bir sıra əsərlər meydana gəldi. Klassik təsəvvüf ədəbiyyatının nümayəndələri sufi biliklərini sistemləşdirərək yalnız sufizmə xas olan terminologiyayı ədəbiyyata daxil etdilər. Təsəvvüf terminologiyasının formalaşması XIV əsrdən əvvəl tamamlanmışdır. Sufizmin zəngin və rəngli terminologiyası ədəbiyyata da xüsusi təsir göstərmiş, dili zənginləşdirmişdir. Dildə işlənən sufi və islam terminologiyasına, müsəlman leksik fonduna aid söz və anlayışları, poeziyada xüsusi işlənən sufi rəmzləri və məcazları anlamaq, həmçinin müəllifin mövqeyini başa düşmək üçün konkret sufi teminləri, anlayışları haqqında müəyyən biliklərə sahib olmaq lazımdır. Bu terminlər sufi mühitində semantik transformasiyaya uğramışdır. Məlum olduğu kimi, poeziyada sufi mətnləri xüsusi kodlara əsaslanan formalardır.

“Sufi simvolizmi bədii fikrin əsas prinsipi kimi geniş vüsət alır, şairlərin təfəkkürünün başlanğıc nöqtəsinə və sufinin Allaha mistik sevgisini ifadə edən əsas vasitəyə çevrilir” (15, 600).

Təsəvvüfdə bir sıra rəmzi ifadələr vardır ki, həqiqi mənasından fərqli anlamda işlədilir. İstər poeziyada, istər frazeoloji ifadələr, atalar sözləri və məsəlləri tərkibində işlənən təsəvvüf simvolları sufi ənənələrində böyük rol oynayan “sufi dilində sabit kodlanmış” özünəməxsus dil simvollarıdır. Bu səbəbdən araşdırmalarda sufizmin məxsusi simvolik dili olduğu vurğulanır və həmin dil “quş dili” adlandırılır. “Təsəvvüfdəki rəmzi anlayışları, onun “quş dili”ni bilmədən təsəvvüfün əsas ideyalarını, məram və şərhlərini, elmi-fəlsəfi mahiyyətini də dürüst şəkildə anlamaq mümkün deyil” (2, 50).

Qeyd etdiyimiz kimi, sufizmin zəngin bir terminologiyası vardır. Termin səciyyəsi daşıyan sözlər, ifadələr öz həqiqi mənasından fərqli anlamda işlədilir. Məsələn, *məşuq*, *dildar*, *nigar*, *yar*, *canan*, *sevgili* və s. kimi terminlərini işlədərkən Allahı, Haqqı nəzərdə tuturlar.

Təsəvvüfdə *aşiq*, *ağyar*, *saqi*, *mey*, *badə*, *piaylə*, *şərab*, *badə*, *büt*, *busə*, *qamət*, *dodaq*, *ağız*, *busə*, *Qaf*, *qələm*, *qaş*, *ney*, *niqab*, *saç*, *mar*, *niqab*, *muy* və s. kimi təsəvvüf terminlərinə rast gəlinir ki, bunlar

da simvol kimi işlənir. Məsələn, **zülfi** – təsəvvüf simvolikasına görə gecənin, dünyəvi həvəsin, zülmətin, qaranlığın rəmzi hesab olunur. Saçın qaralığı vəhdəti-vücudun, zərrə və bəndənin vəhdət aləmindən ayrılıb surətlər aləminə düşməsinə bənzədilir. Zülf Haqqın hüsnünün nişanəsini gizlədir, yəni zülf məşuqla aşiq arasındakı hicabdır. Saç bəzən də ruhların məskəni mənasında da işlədilir.

Sufilərin başlıca qayəsi nəfsin öhdəsindən gələrək saflaşmaq, Allahı təmizlənmiş qəlblə sevmək dərin və pak ilahi sevgi ilə haqqa qovuşmaqdır. Bir sözlə, təsəvvüf özünütanıma təlimidir.

“Göz” isə təsəvvüf ədəbiyyatında iki cür mənalandırılır: “batini göz” həqiqəti dərk etmək üçündür, “zahiri göz” isə dünyanı, onun keçici nemətlərini tanımağa xidmət edir. Ümumilikdə isə, insan həqiqi olanı da, fani olanı da gözlə görüb müəyyən edir. Haqqı da bu yolla tanımaq imkanı yaranır.

Təsəvvüf ədəbiyyatında “*anka/ənqa*” termininə rast gəlirik. Ənqa xalq arasında adı olub, özü mövcud olmayan mifoloji bir quşa verilən addır. Qaf dağında yaşadığı güman edilən, adı olub, cismi olmayan bu quş təsəvvüf simfolikasına görə sufi əqidəsi, ilahi eşq rəmzi kimi işlədilir. Sufilər vücutda mövcud olmayan, lakin zehində sifət alan xəyalə ənqa deyirlər. Yəni, ilahi eşq də Ənqa kimi əsrarlı mövcudluqdur. Dildə nadir tapılan hər hansı bir şey haqqında da deyilir.

Divan ədəbiyyatında kinayə edilərək işlədilən “anka məşrəb”, “anka təbiət” ifadələrinə də rast gəlinir. M.Füzulinin bu beyti məhz deyilən anlamdadır:

Ciffeyi-dünya degil kərkəs kimi mətlubumuz,

Bir böyük ənqaləriz, Qafi-qənaət bəkləriz. (M.Füzuli, Seçilmiş əsərləri, 2005)

Ənqa termini frazeoloji vahidlərin tərkibində fərqli anlamlarda işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. Müasir özbək dilində ənqa termini frazeoloji vahid tərkibində məhz nadir əşya mənasında işlədilir. Özbək dilində mövcud olan *anqoning tuxumi//urugʻi* frazeoloji vahidinin hərfi tərcüməsi “anko quşunun yumurtası” deməkdir. “Anko” qeyd etdiyimiz kimi, mifik quş adı olub İbranicə *anak* sözündən yaranmışdır, isim kimi mənası gərdanlıq (boyunbağı), uzun boyunlu div, fel kimi isə “gərdanlıq taxmaq, boğmaq, boğazı sıxmaq” deməkdir. H.Dilek Batislam Anko quşu barəsində yazır: “Anka, uzun boyunlu, adı olub cismi olmayan böyük bir quşdur. Simurq, Zümrüdüanka adları ilə də bilinir. Cənnət quşuna bənzər yaşıl bir quş olduğu üçün bu ad verilmişdir. Bu adlardan əlavə Anka, Səməndər, Dövlət Quşu, Feniks, Toğrul, Hüma adları da bilinir” (6).

Daha sonra müəllif qeyd edir ki, ərəblərdə Anka, Farslarda Simurq adı verilən, türklərdə isə bu iki adla və ya iki adın birləşməsindən yaranan Zümrüdüanka (Simurq və Anka) adı ilə tanınan, İslam təsəvvüfündə önəmli yer tutan əfsanəvi quş oxşar əlamətləri olan başqa quşlarla qarışdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Anka, Simurq, Hümay kimi əfsanəvi quşlar haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. M.Adilov Simurq quşu haqqında belə yazır: “Qədim əsatirlərə görə Elbrus dağında yaşayır. Bəzi mənbələrdə bu nəhəng və əfsanəvi quşa Ənqa (və ya Ünqa) deyilir” (1, 317). Ankanın yumurtası olması haqqında heç bir müəllif bəhs etmir. Yalnız M.Adilov Hümay quşundan bəhs edərkən bu quş haqqında mövcud olan rəvayətlərdən birinə görə onun yumurtladığını qeyd etmişdir: “Bir rəvayətə görə, Böyük Okean adalarında, Hindistanda, Çində, Qıpçaq çöllərində yaşayan quşdur ki, kölgəsi hər kəsin üstünə düşərsə, o şəxs ya padşah, ya da dövlətli, xoşbəxt adam olurmuş. Guya havada yumurtlar və balası havadaca yumurtadan çıxıb uçmağa başlamış...” (1, 387).

Beləliklə, Anka və ya Simurq, Hümay quşlarının eyni əfsanəvi quş olma ehtimalı ortaya çıxır. Zənnimizcə, Hümay quşunun havada yumurtlaması haqqında olan rəvayəti *anqoning tuxumi* frazeoloji vahidi doğruldu. Özbək dilində bu frazeoloji vahid çox nadir olan və ya çox çətin tapılan, tapılması mümkün olmayan bir şeyi bildirmək üçün işlədilir. Hümay quşunun havada yumurtladığı yumurtanın da əldə edilməsi, yəqin ki mümkün olmayan bir haldır. Buradan da ehtimal oluna bilər ki, Anko, yəni Simurq və Hümay eyni quşdur.

Məs.: Bunga ishonadigan odam hozir *anqoning tuxumi*.

Havas bo'lsa, *anqoning tuxumi* ham topiladi. (Oybek, Oltin vadiydan shabadalar, 1976)

Azərbaycan dilində isə *anqoning tuxumi* frazeoloji vahidinin qarşılığı olaraq eyni mənanı daşıyan “quş südü” frazeoloji vahidi işlənir.

Frazeoloji sistemdə təsəvvüf terminləri - “ruh” (türk dillərində ruh anlayışı “can” sözü ilə də ifadə edilir) və “ürək” komponentli frazeoloji vahidlər böyük maraq doğurur. Məsələn, “can” termini farsca *könül*, *ruh* mənalarında işlənir. Dərvişlər üçün işlədilən təsəvvüf terminidir. Qəbul olunmuş yeni dərvişlərə mövləvilər *can* deyirmişlər. “Can” üç gün “Mövləvi evi”ndə Saka postunda oturub, orada qalıb-qalmayacağını düşünüb qərar verərdi. Əgər qalacağı barədə qərar verərdisə, o zaman durub xidmətə başlayardı. “*Can cümlədən əziz*” atalar sözü ilə dərvişin hər şeydən önəmli olduğu bildirilirdi və adlarının sonuna “can” kəlməsi əlavə edilirdi. Təriqət qardaşların-

dan bəhs edilərkən “canlar” ifadəsi işlədilirdi.

*Gelün soralım canlara suretinden noldı gider
Dün-gün senünem der iken sebeb neyi buldı gider
Canım erenler yolu inceden inceymiş
Süleymana yol kesən sol bir karıncaymış.* (Yunus Əmrə)

Hazırda müasir türk dilində işlənən “*Can cümlədən əziz*” atalar sözü məhz buradan gəlmişdir (7, 43). Qeyd edək ki, türk dilində “can” termini ilə bağlı bir çox frazeoloji birləşmə, atalar sözləri və məsəllərə rast gəlmək olur. Məsələn, “*Can cömertliyi kolay olmaz*”, “*Can elden gitmeyince canan ele girmez*” və s. “*Can elden gitmeyince canan ele girmez*” deyiminin mənası budur ki, Allaha qovuşmaq üçün bir sufinin canını heçə sayması və canından keçməsi lazımdır.

Eyni mənanı ifadə edən “*Can cömertliyi lakırdıyla olmaz*” başqa bir atalar sözünə də rast gəlinir.

İnsanın daxili aləmində, ruhunda yaranan emosiyalar onun davranışında, hərəkətlərində də büruzə verir. Məsələn, ürək və *ruh* sözləri frazeoloji vahidlərin tərkibində qədim təsəvvürlərin əksidir və insanın xaos-dünya təsəvvürlərinin dərk edilməsi və ya modelləşdirilməsinin qədim formasıdır. İnsan dünyanın mərkəzində yerləşdiyi kimi ürək də insan bədəninin mərkəzində yerləşir və çox zaman ruhun qidalandığı məkan hesab olunur.

Can, *ruh* kəlimələrindən yaranan təsəvvüflə bağlı frazeoloji vahidlər müasir türk dillərində işlənən eyni sözlərdən formalaşmış frazeologizmlərlə eyni semantik mənanı daşımaya bilirlər. Məsələn, özb. *ruhi engil tortdi, joni uzuldi*; uyğ. *rohim chüşhüp ketti, jan üzme* və s.

Ümumiyyətlə, hazırkı konseptlər onu göstərir ki, bu frazeoloji vahidlər fərqli semantikaya malik olsalar da, “könül, ruh” və “ürək” ümumi leksik mənaya malikdir: ruh – ölümsüzdür – insanın mənəvi tərəfidir, insan ölümündən sonra da mövcuddur. Dünya xalqlarının dini görüşlərində bu fikir hakimdir.

“Ruh” insanın daxili aləmini, onun emosiyalarını, hisslərini, həyəcanını, varlığını ifadə edir. “Ürək” isə orqanizmdə qandövrəni sistemini təmin edən mərkəzi orqandır. “Ürək”də insan könlünün, ruhunun yaşadığı hisslər əks olunur. Məs.: özb. *yuragim ezildi*; uyğ. *zhürügümni küydürdi*.

Təsəvvüflə bağlı “könül” konseptini ifadə edən frazeoloji vahidlərə də türk dillərində geniş şəkildə rast gəlinir; məs.: özb. *ko'ngil qo'ymoq, ko'ngilga kelmoq*; uyğ. *köngül qoymaq, könglümge keldi*; tr.: *gönül yemek, gönül yıkmak, gönül altında kalmak, gönül beklemek*; Azərb.: *könlünə düşmək, könlündən keçirmək, könül vermək*

və s.

Türk dilində işlənən “*Gönül edin de şu işimiz olsun*” deyimini bir işin yolunda getməsi üçün böyüklərdən hümmət - xeyir-dua istəyərək, Allahdan kömək ummaq anlamını daşıyır. Təsəvvüfdə böyüklərin duasını tələb etmək mənasını ifadə edən bu deyimdə “böyüklər” Allaha daha yaxın olan, İslam dininin qayda-qanunlarına ürəklə əməl edənlər, əməli düz olanlar, duasının qəbul edilmə şansı daha çox olanlar olaraq nəzərdə tutulur. Türk dilində rast gəlinən “*Gönül bir sırça kadehtir, kırılırsa yapılmaz*” atalar sözü insan könlünün necə incə olduğunu, ən kiçik bir şeydən tez qırıla biləcəyini ifadə edir.

Türk dillərində “könül” konsepti “ürək” konsepti ilə müqayisədə çoxluq təşkil edir və insanın daxili hisslərini ifadə etməkdə mühüm rol oynayır. Bundan əlavə, *könül* mənasını ifadə edən “dil” sözündən də istifadə olunur. Bu termin təsəvvüfdə nəfs-i natıka, sirlər xəzinəsi, Allahın baxdığı yerdir. Yəni, “Allah cisminizə deyil, qəlbinizə və əməllərinizə baxar” şəklində bildirilir.

Təsəvvüfdə rast gəlinən “könül” komponentli frazeoloji vahidlərdən biri də *baş gözü – gönül gözü* deyimidir. Bu ifadədəki *baş gözü* ilə nəzərdə tutulan insanın fizioloji, bioloji gözüdür. Lakin bu “göz” sadəcə əşyanın formasını görər, görülən şey üzərində anlama, fikir bildirmə və s. kimi dəyərləndirmədə iştirak etməz. Buna “qəlb gözü, can gözü” də deyilir. Müasir dildə işlənən atalar sözləri və deyimlərdə “Bu sözü can kulağıyla dinlə”, “Sen ona can gözüyle bak da gör” kimi ifadələrdə önə çəkilən fikir budur. “Baş gözü” deyə bir ifadə olmasına rəğmən *baş kulağı* şəklində bir deyim görülməməkdədir.

Təsəvvüfdə ağıl terminin şərhinə dair bir sıra mülahizələrə rast gəlmək olur. Belə qeyd edirlər ki, *ağıl* ərəb dilindəki əql sözündəndir, sufizmdə mən, həcr, nəhy mənalарını ifadə edir. Ağıl insanın ən yüksək təfəkkür qabiliyyətidir. İslamda dinin əmrlərinə uymaq, qadağalarına tabe olmaq üçün insanda ağıl və müdrəklik şərtidir. Bəzi düşüncələrə görə, ağıl qəlbə haqq ilə batili ayırd edən bir “nur”dur. Başqa mülahizələrə görə isə ağıl nəfs-i natikadan¹ ibarət olub, hər fərd ona “mən” deməklə işarə edir. Bəzən ağıl nəfs-i natikanın bir qüvvətidir. Bir sözlə, ağıl insanın əlində bıçaq kimi iti bir alətdir.

Türk dilində rast gəlinən “*Akıl bir attır, dizgini arifelinde gerek*” atalar sözü təsəvvüfdə ağılın daha başqa bir şərhini tam anlamı ilə

¹**NƏFS-i NATİKA:** Düşünən və düşündüyünü söyləyən nəfs, ruh.
<http://www.anl.az/el/Kitab/2014/Azf-277881.pdf>

ifadə edir. Görüşə görə, ağıl şəhvətə uya bilər, lakin arif olan, nəfsini bilən, “nəfsini bilən rəbbini bilir” ifadəsini anlayan insan Allaha sığınaraq aqlını doğru yola yönləndirə bilər.

İnsan zəif və eqoist yaradılmışdır, ağılına güvənən çox yanılır düşüncəsiylə sufilər irəliləyən, axirəti düşünən ağıla “akl-ı maad”, sadəcə dünyanı düşünən ağıla da “akl-ı maaş” adını vermişdilər (7, 16). Türk dilində işlənən “Akıl için yol birdir”, “Akılla nefis birbirine düşmandır”, “Akılla yol alınmaz” frazeoloji vahidləri təsəvvüfi görüşləri, mövcud şərhləri əks etdirir.

“Akılla yol alınmaz”, çünki sufizmə görə mənəvi yol, insanı yoxluğa götürən, keçici varlığı tərk etdirən, iradəsini Allahın iradəsinə buraxan yoldur və o yolu gedərkən harda dayanılmasını ağıl bilməz. Sufilərə görə, ağıl yaşadığımız bu sonu olan “varlıq aləmini” yönləndirməyə çalışır və onun sonsuz aləmdən xəbəri yoxdur. Ağıla uyan mənəvi yola çatmaz. Bu səbəbdən də sufilər “Ağıl ərlərin ayaq bağıdır” deyirdilər.

Sufi təriqətində *baş okutmaq* şəklində mövcud olan təsəvvüf frazeologizmi də *ağıza tükürmək* ifadəsi kimi əski türk inancları, ayinləri ilə bağlı yaranmışdır. *Baş okutmaq* qədimdən “ocaq” deyilən yerdə müxtəlif xəstəliklərə çarə olmaq, xəstənin şəfa tapması üçün onun “oxunması” (dua oxuyub üfürmək anlamında) xalq arasında geniş yayılmış bir yöntem idi. Məsələn, yarım baş ağrısı, tam baş ağrısı, bəzi keçmək bilməyən rahatsızlıqlar üçün xəstənin başına Qurani-Kərimdən müxtəlif ayətləri oxuyub üfürmək şəklində həyata keçirilirdi. Buna “baş okutmaq” deyilirdi.

Bundan başqa, bir də Bəktəşi mədəniyyətində “baş okutmaq” anlayışı vardır. Bəktəşilər hicri aylardan olan Səfər ayı çıxdıqdan sonra bir cümə gecəsi şeyxin və ihvanın hüzurunda onlardan xoşgörü və razılıq tələb edirlər. Meydanın ortasında “dar” deyilən yerə gəlir, başındakı tacı, yaxud da araqcını çıxararaq sağ əlində tutar, yalvarma vəziyyətində, yəni baş kəsərək bu ifadələri oxuyar: «Allah, Allah, Məhəmməd (s) Əli divanında ərənlər meydanında, pir hüzurunda, əlim ərdə, üzüm yerdə, özüm darda, canım qurban, bədənim tərcüman, bu yoxsulun əlindən, dilindən ağrı görmüş, incimiş can qardaşı varsa dilə gəlsin, haqqını Haqqından diləsin, Haqqdan gələn haqqıma razıyam. Allah eyvallah».

Baba¹ salavat verib ihvandan razılıq istəyər, onlar da

¹**BABA:** Ata mənasındadır. Hörmətə layiq adamlar, yaxud yaşlı adamlar haqqında işlədilir. Bu kəlməyə daha çox Səlcuqlar dövründə rast gəlinir. Əhməd Yəsəvinin Anadolu torpaqlarına gəlmiş xəlifələr və müridləri üçün istifadə olunan termindir. Təsəvvüfdə sülük yoluna girən, nəfsinə güc gəlmiş, cəmiyyətə yararlı hala gəlmiş, yəni nəfsində ölmüş, ruhunda dirilmiş adama “baba” deyilirdi. Bir sufünün mürşidi

oturduqları yerdə yalvararlar, yəni əyilib yeri öpərək razı olduqlarını bildirərlər. Bunun ardınca dərviş babaya gedib yalvararaq başlığını verər. Baba da onu təkbirlər, beləcə həmin dərviş razılığını yeniləmiş olur. Bu mərasimə “baş okutmaq” deyilir.

Aləvilərdə bu mərasim “görgü-sorğu” adlanır. Dədə qış mövsümündə müridlərinin yaşadığı kəndlərə gedər, cümə gecələri toplanılan evlərdə hər mürid qeyd etdiyimiz şəkildə razılıq dilər. Əgər təriqət ədəbinə layiq olmayan bir iş etmişsə və ya bir qüsuru olmuşsa, ona qarşılıq ona layiq görülən cəzanı qəbul edib gedər.

XÜLASƏ

Sufizm, İslamda mənəvi bir təlim olaraq, öz ardıcılılarına ilham verdi və ruhun ən dərin xüsusiyyətlərini ortaya qoymuşdu. Bu səbəbdən, təsəvvüf müsəlman dünyasında etikanın, estetikanın, şeirin, ədəbiyyatın, memarlığın, gözəl sənətlərin və musiqinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Təsəvvüf bir ümmandır. Tədqiqat zamanı görmüş olduq ki, təsəvvüf terminologiyası, simvolikası sufi elminin, tarixin, musiqinin, fəlsəfəsinin, İslam dininin, Divan ədəbiyyatının və s. sahələrin qaynağına çevrilmişdir. Sufi terminlərinin semantik transformasiyasına və onların tədqiqinə ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri həsr olunsada, bir dərya olan təsəvvüf hər söz, hər deyim, hər termin üçün ayrıca araşdırma “istəyir”.

ƏDƏBİYYAT:

- Adilov M. 1988. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıcı, 440 s.
- Babayev Y. 2007. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan. 128 s.
- Əliyeva G., Həsənov R. 2013. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi. Bakı: Proqres. 298 səh. <http://www.anl.az/el/Kitab/2014/Azf-277881.pdf>
- Nəzərova A.H. 2014. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 224 səh.
- Rüstəmov Y. 2002. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı: “Azərbaycan universiteti”, 236 s.
- Türk dilində:
- Batıslam D.H. 2002. Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG//Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi I, İstanbul.
- Cebecioğlu E. 2009. Tasavvuf terimleri ve deimleri sözlüğü. 5 Basım: İstanbul, 302 s.
- Kurtkan A. 1977. Sosyolojik açıdan tasavvuf və laiklik. İstanbul, s. 146-166.
- Rus dilində:
- В поисках скрытого смысла. Суфийский путь любви. Духовные учения Руми. М., 1995, 543 стр.

onun mənəvi atasıdır. Bu ifadə, xüsusilə, Bəktəşi şeyxlərinin böyükləri üçün ünvan olaraq işlədilir.

Карл Эрнест В. 2002. Суфизм/ Пер. с англ. А.Горькавого. – М., 320 с.

“Истина суфизма / Абдуль-Кадыр Иса» перевел с арабского М. Саадуев
– 2-е издание, исправленное и дополненное. 252 с.

1. Словарь суфийских терминов.

2. <http://саморазвитие1.рф/Sufizm/Termini.php>.

Смирнов А.В. Суфизм. <https://smirnov.iph.ras.ru/win/publictn/eth/suf.htm>.

Хазрат Маджзуб Алиша. 2008. Путь суфия. Введение в орден Ниматоллахи Султана Алишаха: Пер. с фарси. – Х.: ФЛП „Петрова И. В.”, 72 с.

İngilis dilində:

Yusupova N.M., Yusupov A.F. 2014. Tatar SUFI poetry of the XVI–XIX centuries: peculiarities, world models and symbolics // Life Science Journal. -- № 11(11). – P. 598–601.

İnternet resurları:

<https://islamansiklopedisi.org.tr>

<https://gufo.me/dict/islam/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%BC>

<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/oybek-1905-1968/oybek-oltin-vodiydan-shabadalar-roman>

ON THE SEMANTICS OF SOME PHRASEOLOGISM RELATED TO SUFISM

DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/ZWOR8762

Gunel Shamilova¹

Abstract:

In phraseological units we can see all the beauty and expressive power of the Turkic languages. At the same time, phraseological units give us an idea of Turks' worldview and outlook on pre-Islamic religion, history, cult and social life. Idioms that have not lost their commonality even after years, show how ancient the cultural connection exists between them, and how strong its foundation. Part of the phraseological fund of the Turkic languages consists of derivatives of the religious beliefs of the Turks, phraseological units that have preserved to the present day, which reflect Islamic mysticism, the philosophy of Sufism, and components formed from

¹ *Shamilova Gunel* – Baku Slavic University Doctor of Philosophy in Philology, head teacher.

E-mail: gunel.isa81@gmail.com

ORCID: 0000-0002-3538-2390

For citation: Shamilova, G. "On the semantics of some phraseologisms related to Sufism". Uzbekistan: language and culture. Problems of applied philology 2(5): 13-24. DOI: 10.52773/tsuull.uzlc.aphil.2023.2.5/ZWOR8762

the terms of Sufism. One of these terms is the term «anka», which is used in different meanings both in Divan literature and in phraseological units that exist today in the Turkic languages. This work explores the mystical semantics of the terms in Islamic Sufism, as well as various meanings found in phraseology.

Key words: phraseology, mythology, Sufi philosophy, Turkic languages.

References:

- Adilov M. 1988. Qanadlı sözlər. Bakı: Yazıçı, 440 s.
Babayev Y. 2007. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı: Nurlan. 128 s.
Əliyeva G., Həsənov R. 2013. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi. Bakı: Proqres. 298 səh.
<http://www.anl.az/el/Kitab/2014/Azf-277881.pdf>
Nəzərova A.H. 2014. Fəlsəfə terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 224 səh.
Rüstəmov Y. 2002. Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı: "Azərbaycan universiteti", 236 s.

In Turkish:

- Batıslam D.H. 2002. Divan Şiirinin Mitolojik Kuşları: HÜMÂ, ANKA VE SİMURG//Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi I, İstanbul.
Cebecioğlu E. 2009. Tasavvuf terimleri ve deimleri sözlüğü. 5 Basım: İstanbul, 302 s.
Kurtkan A. 1977. Sosyolojik açıdan tasavvuf və laiklik. **İstanbul**, s. 146-166.

In Russian:

- V poiskax skritogo smisla. Sufiyskiy put lyubvi. Duxovnie ucheniya Rumi. M., 1995, 543 str.
Karl Ernest V. 2002. Sufizm/ Per. s angl. A.Gorkavogo. – M., 320 s.
"İstina sufizma / Abdul-Kadir İsa" perevel s arabskogo M. Saaduev – 2-e izdanie, ispravlennoe i dopolnennoe. 252 s.
3. Slovar sufiskix terminov.
4. <http://саморазвитие1.рф/Sufizm/Termini.php>.
Smirnov A.V. Sufizm. <https://smirnov.iph.ras.ru/win/publictn/eth/suf.htm>.
Xazrat Madjzub Alisha. 2008. Putʼ sufiya. Vvedenie v orden Nimatollaxi Sultana Alishaxa: Per. s farsı. – X.: FLP „Petrova I. V.", 72 s.

In English:

- Yusupova N.M., Yusupov A.F. 2014. Tatar SUFI poetry of the XVI–XIX centuries: peculiarities, world models and symbolics // Life Science Journal. -- № 11(11). – P. 598–601.

Internet resources:

- <https://islamansiklopedisi.org.tr>
<https://gufo.me/dict/islam/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%BC>
<https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/oybek-1905-1968/oybek-oltin-vodiydan-shabadalar-roman>